

ВИКОРИСТАННЯ МОРФОНОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ У НАВЧАННІ ДІТЕЙ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

Рібцун Ю. В.

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу логопедії
Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка
Національної академії педагогічних наук України
м. Київ, Україна*

Основним завданням Нової української школи є формування в учнів ключових компетентностей, тобто динамічних комбінацій знань, умінь, навичок, способів мислення, особистісних якостей, що загалом визначають здатність успішної соціалізації та навчальної (професійної) діяльності [2]. Упродовж 2022 р. регіональні центри забезпечення якості освіти по всій території України здійснювали перевірку стану сформованості читацької та математичної компетентностей у випускників початкової школи закладів загальної середньої освіти [6]. Результати досліджень продемонстрували значні зниження показників, що пов'язано з викликами сучасності – пандемією COVID-19 та військовими діями на території нашої держави.

Якщо такі стресові фактори негативно вплинули на якість оволодіння ключовими компетентностями дітьми з типовим мовленнєвим розвитком, то здобувачі початкової освіти з тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ), маючи своєрідні особливості психо-мовленнєвої діяльності, емоційно-вольової сфери та поведінки, відчули дефіцит організованого комплексного навчання в режимі офлайн, безперервної корекційно-розвивальної роботи, створення умов для компенсації недостатніх комунікативних навичок, обмеженість джерел підтримки.

Найбільші труднощі учні з ТПМ відчують при вивченні української мови як навчального предмета, що зумовлено практичною відсутністю чуття мови, складністю засвоєння її парадигматичних особливостей, зокрема морфонологічного рівня мови.

Морфонологічний рівень мови є перехідним між фонологічним (досліджує фонему як мінімальні смислорозрізнявальні мовні одиниці) і морфологічним (вивчає морфему та словоформи) рівнями. Взаємозв'язки морфології та фонетики, використання фонологічних відмінностей із морфологічною метою, фонемну будову морфем, види чергувань у складі чи на межі морфем («морфемному шві»), каталексис чи нарощування морфем вивчає розділ мовознавства, який має назву морфонологія [1].

Мінімальну одиницю морфології у 1927 р. польський мовознавець Г. Улашин запропонував назвати морфоневою – це фонемні, які чергуються в межах однієї морфеми і представлені в її аломорфах [5]. Морфонеми української мови виникають під час словозміни або словотворення, коли змінюється фонемний склад основи слова внаслідок приєднання до неї службової морфеми чи ін. основи, та можуть бути нерегулярними і зустрічатись у запозичених або застарілих словах, але переважно вони є регулярними та обов'язково виявляються за однакових умов [3]. Наприклад, регулярними є морфонеми з чергуваннями приголосних у кінці кореня чи основи: г – ж (нога – ніжка), д – дж (ходити – ходжу), з – ж (казати – кажу), к – ч (собака – собачка), т – ч (котити – кочу), х – ш (муха – мушка), а також морфонеми з чергуванням голосних: е – і (лебедятко – лебідь), о – а (перемогти – перемагати) тощо.

Різноманітні явища морфології висвітлювали у своїх працях численні вітчизняні та зарубіжні мовознавці: А. Белл, І. Бодуен де Куртене, Л. Зіндер, Є. Карпіловська, Н. Клименко, Є. Клобуков, М. Крушевський, О. Кубрякова, П. Кузнецов, Е. Макаєв, А. Мартіне, Ю. Маслов, А. Мейє, Г. Пауль, Є. Поліванов, О. Реформатський, Ф. де Соссюр, П. Тимошенко, М. Трубецької, Х. Хелваг, Л. Щерба та ін. Водночас питання засвоєння морфологічних знань дітьми з тяжкими порушеннями мовлення вивчались недостатньо (Н. Арутюнова, П. Гальперін, О. Гриненко, О. Кубрякова, І. Марченко, Н. Меньчинська, Л. Трофименко, Ю. Рібцун, Є. Собонович, Н. Гализіна та ін.).

Здобувачі освіти із ТПМ з труднощами оволодівають навичками фонематичного та морфологічного аналізу і синтезу, що спричинює появу дисграфій, дислексій, дизорфографій [4]. У дітей з особливими мовленнєвими потребами недостатня сформованість фонематичного аналізу характеризується:

а) обмеженим умінням контролювати власне мовлення, коригувати помилки, виправляти неточності в мовленні інших;

б) наявністю заміни послідовності звуків у слові, пропусків окремих звуків, повторів одного і того самого звука, промовляння зайвих звуків, помилок щодо виділення цілого складу замість окремого звука;

в) труднощами аналізу (упізнання) ізольованих звуків (визначення наявності звука серед ряду інших), аналізу звуків на фоні слова (визначення спільного, першого, останнього звука, місця звука у словах, порядку та кількості звуків), аналізу звуків зі складу слова, звукового аналізу складу.

Утруднення дітей із ТПМ у звуковому синтезі виражаються у пропусках: а) голосного, що стоїть після приголосного; б) приголосного у позиції середини чи кінця слова; в) другого приголосного при збігу.

В учнів з особливими мовленнєвими потребами недостатність морфологічного аналізу та синтезу виражається в: а) елізіях морфем у словах, переважно флексій і префіксів; б) слабкому усвідомленні значень морфем; в) обмеженому «баченні» меж морфем, виокремленні змінних частин слова; г) дефіциті словникового запасу для реалізації можливостей добору спільнокоренових, похідних слів; д) замалій сформованості навичок суфіксального та префіксального словотворення.

Саме завдяки використанню морфонологічних завдань вирішується полізадачність корекційно-розвивальної роботи зі школярами з тяжкими порушеннями мовлення – зокрема відбувається: а) розвиток аналітико-синтетичної діяльності; б) генерування свідомого ставлення до вивчення української мови; в) формування уваги до морфонологічної складової; г) вироблення орфографічної пильності; ґ) збагачення лексичного запасу; д) удосконалення навичок словозміни та словотворення; е) закріплення навичок правильної звуковимови, і на цій основі розвиток зв'язного діалогічного та монологічного мовлення, покращення навичок читання та письма.

В процесі корекційно-розвивальної роботи учні з ТПМ на практичному рівні засвоюють, що фонема, як фонологічна одиниця у складі морфеми, виконує допоміжну морфологічну функцію. Школярі з особливими мовленнєвими потребами вчать визначати, з яких саме морфем складається те чи інше слово, а також зі скількох фонем складається відповідна морфема. Особлива увага в роботі зі здобувачами освіти з ТПМ приділяється морфонологічним процесам чергування.

Шляхом експериментально-дослідницької діяльності мовних явищ учні з особливими мовленнєвими потребами знайомляться з основними видами чергувань, а саме парадигматичними, що відбуваються під час формотворення слів (кінь – коня), та дериваційними, які можна прослідкувати під час словотворення (гори – гірський). Школярі з ТПМ вивчають закономірності консонантних (чергування приголосних: г – ж – луг – лужок) і вокальних (чергування голосних: о – і – столик – стіл) парадигматичних чергувань. Діти з тяжкими порушеннями мовлення переконуються, що будь-яка морфологічна структура слова передбачає та зумовлює визначену фонологічну структуру його морфем і навпаки.

Так морфонологія відкриває перед здобувачами освіти із ТПМ комбінаторні зміни звуків, особливості застосування фонологічних засобів у формо- і словотворенні, фонологічну структуру морфем, залежність її від взаємозв'язків морфем у різних словах, особливості випадіння чи появи в морфемах певних фонем (фонемосполук), правила поєднання морфем у словах.

Таким чином морфонологія досліджує фонологічну структуру морфем і вивчає функції фонем у морфемах. Здатність звуків перетікати з одного в інший забезпечує своєрідну гнучкість мовної системи, варіативність форм. Знання таких особливостей рідної мови, вміння правильно використовувати їх як в усному, так і писемному мовленні, – важливі складові формування ключових компетентностей Нової української школи – повноцінне спілкування державною мовою та вміння вчитися впродовж життя.

Література:

1. Вступ до мовознавства / за ред. д. філол. н., проф. І. О. Голубовської. К. : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.

2. Концепція Нової української школи. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczija.html>

3. Кучеренко І. К. Актуальні проблеми граматики. Львів : Світ, 2003. 228 с.

4. Рібцун Ю. В. Учні початкових класів із тяжкими порушеннями мовлення: навчання та розвиток : навч.-метод. посіб. Львів : Світ, 2020. 268 с.

5. Українська мова. Енциклопедія / за ред. І. В. Муромцева. К. : Вид-во «Майстер-клас», 2011. 400 с.

6. Стратегія розвитку освітніх оцінювань у сфері загальної середньої освіти в Україні до 2030 року. К. : МОН України, 2019. 80 с. URL: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2019/07/190523_Strategiya-osvitnih-otsinyuvan_UTSOYAO.pdf